

Vytauto Kavolio ciklinė postmodernizmo samprata

Alvydas Noreika

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Lithuanian Culture Research Institute
alvydasn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2706-7339>

Santrauka. Straipsnyje aptariama Amerikos lietuvių sociologo Vytauto Kavolio postmodernizmo koncepcija. Jame gilinamasi į šios koncepcijos teorines ištakas, prielaidas ir vietą platesniuose debatuose dėl postmodernizmo. Atsižvelgiant į tai, kad postmodernizmo koncepciją lietuvių išėivių sociologas formuluoja savo modernizacijos teorijos kontekste, pirmosios ištakų ieškoma svarstant klausimą apie antrosios kilmę. Teigiama, jog modernizacijos teoriją, o kartu ir postmodernizmo koncepciją, mokslininkas plėtoja kritiškai reaguodamas į amerikiečių sociologo Alexo Inkeleso modernizacijos teoriją. Svarstant apie Kavolio vietą XX a. antrojoje pusėje Vakarų moksle vykusių diskusijų kontekste, įrodinėjama, kad originaliausias mokslininko indėlis – ciklinė postmodernizmo samprata. Straipsnyje taip pat aptariami Kavolio pateikti postmodernizmo vietos modernizacijos procese apibrėžimai.

Pagrindiniai žodžiai: Vytautas Kavolis, Alexas Inkelesas, postmodernizmas, modernizmas, antimodernizmas, modernizacija.

Vytautas Kavolis' Cyclical Concept of Postmodernism

Abstract. This paper discusses a concept of postmodernism developed by the American Lithuanian sociologist Vytautas Kavolis. It explores the concept's theoretical origins, assumptions, and places it in the context of the wider debates on postmodernism. Kavolis formulated the concept of postmodernism in the context of his theory of modernization. In this article I claim that Kavolis developed the theory of modernization, and at the same time the concept of postmodernism, as a critical response to the modernization theory of the American sociologist Alex Inkeles. In regard to Kavolis' place in the debates on postmodernism that took part in Western science in the second half of the 20th century, it is argued that his most original contribution is the cyclical concept of postmodernism. The paper also discusses how the sociologist locates postmodernism in the process of modernization.

Keywords: Vytautas Kavolis, Alex Inkeles, postmodernism, modernism, antimodernism, modernization.

Received: 28/09/2022. **Accepted:** 15/10/2022.

Copyright © 2022 Alvydas Noreika. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Žmogaus orientacijai pasaulyje būdinga remiantis tam tikra koordinacių sistema apibrėžti žmonijos, tautos, socialinės grupės ar individo vietą erdvėje ir laike¹. Tokios sistemos nėra amžinos. Jos keičiasi laikui bėgant. Šiuo požiūriu ne išimtis ir šiuolaikiniai Vakarai. Matome, kaip pastaruosius dešimtmečius Vakarų kultūroje siekiama sukurti ir įtvirtinti naują atskaitos sistemą, paremtą žmonijos istorijos dalijimu į *ikimodernybę*, *modernybę* ir *postmodernybę*. Klausimas, ar tokia sistema įsitvirtins, kol kas yra atviras. Yra nemažai kritikų, abejojančių tuo, kad modernybė baigėsi ir kad jau gyvename postmoderniais laikais. Vienas iš tokių kritikų vokiečių filosofas Jūrgenas Habermasas teigia, kad pirma laiko atsisveikinti su modernybe suskubo Jungtinių Valstijų ir Vakarų Vokietijos neokonservatoriai, siekdami pakirsti revoliucinį kultūrinės modernybės potencialą, pasireiškusį XX a. septintojo dešimtmečio antiautoritariniuose socialiniuose judėjimuose, avangardiniame mene ir jaunimo kontrkultūroje, ir paskatinti grįžimą prie tradicinių vertybių (Habermas 1994; 35–37). Nuo Habermaso neatsilieka ir kitas kritikas, britų filosofas Alexas Callinicos. Jis teigia, kad kalbų apie postmodernizmą populiarumą lėmė maištingosios 1968 metų kartos politinis nusivylimas ir įsiliejimas į pasiturinčią naująją vidurinę klasę (Callinicos 1989; 168). Nors rimto pagrindo tokioms kalboms, pasak jo, nebuvo: ekonominėje ir socialinėje plotmėje neįvyko jokių pokyčių, kurie liudytų, jog Vakaruose būtų pereita nuo modernios industrinės visuomenės prie postmodernios postindustrinės sistemos (ten pat; 121–127). „Postindustrinės visuomenės idėja, žinoma, yra nesąmonė“ (ten pat; 121), – kategoriškai tvirtina britų filosofas.

Su visa diskusija dėl postmodernybės Lietuva susidūrė netrukus atkūrusi Nepriklausomybę. Buvo pradėti versti postmodernizmo šalininkų ir priešininkų tekstai. Šiuo požiūriu ypač svarbūs buvo 1993 m. Tais metais lietuvių kalba pasirodė vienas iš reikšmingiausių postmodernizmo manifestų – prancūzų filosofo Jeano-François Lyotard'o veikalas *Postmodernus būvis* (1993 [1979]) ir britų filosofo bei antropologo Ernesto Gellnerio knyga *Postmodernizmas, protas ir religija* (1993 [1992]), kurioje kritiškai analizuojamos postmodernistinės idėjos. Taip pat buvo pradėtos rašyti publikacijos, kuriose nesuinteresuotai gvildenamos postmodernistinės minties detalės (Gumauskaitė 1992; Norkus 1996; Šaulauskas 1997; Nekrašas 1998; Žukauskaitė 1998), reiškiami griežta postmodernizmo kritika² (Rubavičius 1995; Šliogeris 1995) ar ieškoma lietuvių kultūros ir gyvenimo postmodernėjimo ženklų (Šaulauskas 1998, 1999).

¹ Senovės graikai laiką skaičiavo pagal Olimpines žaidynes, o erdvėje orientavosi brėždami skirtį tarp savęs ir barbarų. Romėnai tai darė atskaitos tašku pasirinkdami Romą ir jos įkūrimo metus (753 m. pr. Kr.). Krikščionys žmonijos laiką dalija į *iki Kristaus gimimo* ir *į po*; šiuo dalijimu paremta ir sekuliari vakarietiška laiko schema, kurioje žmonijos tėkmė skirstoma į *iki mūsų eros* ir *į mūsų erą*.

² Rašytojo Jono Mikelinsko tekstuose ši kritika įgyja bene radikaliausias formas. Juose postmodernizmas laikomas vienu iš pagrindinių veiksnių, atsakingų už Lietuvą ištikusias socialines ir kultūrinės bėdas. Pavyzdžiui, viename iš jų pabrėžiama postmodernizmo demoralizuojanti jėga: „<...> Postmodernizmo estetikos apologetai stengiasi kuo greičiau, kuo labiau viską sugriauti, sujaukti, pažeminti ar pašiepti. Niekais paversti amžiais kurtas ir amžiais tikrintas dvasines vertybes, o ant jų griuvėsių kurpti erzacinę, desakralizuotą, dekanonizuotą – falocentrinę kontrháltūrą. Kultūrą be tradicijų, be praeities, be ateities... Be iliuzijų, be mistikos, be idealų, be politikos. Juk nėra ir negali būti nei filosofijos, nei pažinimo, nei religijos. Yra tik mokslas, liudijantis žmogaus ne dievišką, o gyvulišką prigimtį“ (Mikelinskas 2009; 53).

Praėjus daugiau nei trisdešimt metų nuo Nepriklausomybės atkūrimo vertimų ir analitinių tekstų jau susikaupė tiek, kad galima pradėti rašyti postmodernizmo recepcijos Lietuvoje istoriją. Rašant tokias recepcijos istorijas, visada kyla klausimas, kada pirmą kartą buvo pavartota tiriamą reiškinių žyminti sąvoka ir kaip nuo tada keitėsi jos vartoseną.

Ieškant atsakymo į minėtąjį klausimą sektinu pavyzdžiu mums gali būti vokiečių filosofo Wolfgango Welscho atlikta žodžio „postmodernybė“ kilmės paieška visoje Vakarų kultūroje. Vokiečių filosofas teigia, kad pirmą kartą „postmodernybei“ giminingas žodis buvo pavartotas 1870 m. anglų saloninio tapytojo Johno Watkinso Chapmano. Tais metais Chapmanas „pareiškia, kad jis ir jo bičiuliai užsimoję veržtis į „postmodernią tapybą“ (Welsch 2004 [2002]; 55), ją suprasdamas kaip modernesnę už tuo metu paskutinį mados klyksmą dailėje – prancūziškąjį impresionizmą. Antrą kartą žodis pasirodė vedinio pavidalu. 1917 m. vokiečių rašytojas ir filosofas Rudolfas Pannwitzas savo knygoje *Europos kultūros krizė* žodį „postmodernus“ pavartojo junginyje su žodžiu „žmogus“. Paskui eina 1934 ir 1947 m.: pirmuoju atveju sąvoką „postmodernybė“ pavartoja ispanų literatūrologas Federico de Onizo, siekdamas pažymėti vieną ispanų ir ispanų-amerikiečių poezijos tarpsnį, o antruoju atveju „postmodernybė“ pasirodo Arnoldo Toynbee'io veikalas *Istorijos tyrimai* sutrumpintame variante ir žymi epochą, prasidėjusią nuo 1875 m. Kaip nurodo Welschas, šie pirmieji žodžių „postmodernus“ ir „postmodernybė“ pavartojimai neturėjo ryškesnių pasekmių ir mokslinėje bei kasdienėje kalboje neišvirtino. Lemtingi buvo 1959 m., kai amerikiečių literatūrologas Irvingas Howe'as, lygindamas iki ir po Antrojo pasaulinio karo sukurtą literatūrą, pirmąją įvardijo „modernia“, o antrąją – „postmodernia“ (Howe 1959; 422). Nuo tada žodis „postmodernybė“ palaipsniui išvirtino akademinėje ir populariojoje vartosenoje ir neišnyko iki šiol.

Lietuvių kultūros terpėje su postmodernizmu susiję žodžiai pirmą kartą nuskambėjo ne Nepriklausomybės atkūrimo pradžioje, bet gerokai anksčiau – 1969 m. Tais metais Amerikos lietuvių kultūros žurnale *Metmenys* publikuotuose straipsniuose aptinkame tokius žodžių junginius kaip „postmodernios revoliucijos“ (Kavolis 1993a [1969]; 115), „postmodernūs šamanai“ (Kavolis 1993b [1969]; 127) ir „postmodernus žmogus“ (Kavolis 1993c [1969]; 159). Visus tris parašo tas pats žmogus – Amerikos lietuvių visuomenės ir mokslo veikėjas Vytautas Kavolis.

Kad minėti žodžiai buvo parašyti ne atsitiktinai, bet sąmoningai, liudija dvi aplinkybės. Pirmą, jie pasirodo trijuose skirtinguose straipsniuose: „postmodernios revoliucijos“ – „Prisikėlimo ir revoliucijos metaforos“ (Kavolis 1993a [1969]), „postmodernūs šamanai“ – „Neaiškumo patologijos“ (Kavolis 1993b [1969]), o „postmodernus žmogus“ – „Modernistika ir jos pagrindis“ (Kavolis 1993c [1969]). Antra, 1969 m. pradėdama publikuoti anglų kalba ir Kavolio darbų serija, kurioje svarstomi su postmodernizmu susiję klausimai (Kavolis 1969, 1970a, 1970b, 1971, 1972).

Siekdamas prisidėti prie postmodernizmo recepcijos Lietuvoje tyrimų, straipsnyje ketinu išryškinti Kavolio postmodernizmo koncepcijos teorines ištakas ir prielaidas, taip pat vietą debatuose dėl postmodernizmo, kurie vyko XX a. antroje pusėje Vakarų moksle.

Postmodernizmas kaip reakcija į socialinę modernizaciją

Svarbu tai, kad su postmodernizmu susijusius klausimus Kavolis pradėjo svarstyti tuo metu, kai postmodernizmo sąvoka įsitvirtino Jungtinių Valstijų sociologijoje (XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje), ir iš kur ji, kaip teigia Welschas, pateko į filosofiją ir, pavartota Lyotard'o veikalė *Postmodernus būvis* (1993 [1979]), visuotinai įsitvirtino. Tad galima sakyti, kad Kavolis ne tik įvedė postmodernizmo terminą į lietuvių kultūros apyvartą, ir įvedė ne kiek nevēluojančiu būdu, bet ir kartu su amerikiečių kolegomis sociologais dalyvavo jam teikiant sociologinę prasmę.

Kokią vietą amerikiečių sociologų diskusijose dėl postmodernizmo užėmė Kavolis? Kaip pažymi Welschas, šios diskusijos sukosi apie Danielo Bello postindustrinės visuomenės teoriją (Bell 1973). Postmoderni visuomenė buvo tapatinama su visuomene, kurioje pagrindinį vaidmenį vaidina ne fabrikinė prekių gamyba, bet paslaugų teikimas. Savo svarstymuose apie postmodernizmą Kavolis pamini ir Bello iškeltas temas (Kavolis 1972, 1974), tačiau vis dėlto reakcija į jas netampa katalizatoriumi apibrėžiant savo poziciją rūpimais klausimais. Savąją postmodernizmo koncepciją lietuvių išeivių mokslininkas išplėtoja kritiškai vertindamas amerikiečių sociologo Alexo Inkeleso modernizacijos teoriją.

Modernizacijos teorija Inkelesas susidomėjo gana vėlai, žvelgiant tiek iš jo mokslinės biografijos, tiek iš šio tyrimų lauko raidos perspektyvos. Į šią sritį mokslininkas atėjo iš *sovietologijos* srities. Prieš pasukdamas į modernizacijos studijas jis gilinasi į sovietinę propagandą (Inkeles 1950), kasdienį gyvenimą Sovietų Sąjungoje (Inkeles and Bauer 1959) ir pastarosios socialines institucijas bei jų kaitą (Bauer, Inkeles and Kluckhohn 1956; Inkeles 1968). Pirmąją kregždę modernizacijos teorijos srityje galima laikyti jo 1960 m. paskelbtą straipsnį „Industrial Man“ (Inkeles 1960). Visiškai į modernizacijos studijas mokslininkas įsitraukė nuo 1962 m., kai pradėjo vadovauti ilgamečiam Harvardo universiteto projektui apie socialinius ir kultūrinius vystymosi aspektus (angl. *The Harvard University Project on Socio-Cultural Aspects of Development*). Įgyvendinant šį projektą buvo analizuojami modernizacijos procesai šešiose besivystančiose pasaulio šalyse – Nigerijoje, Argentinoje, Čilėje, Izraelyje, Rytų Pakistane (dabartinis Bangladešas) ir Indijoje. Projekto rezultatai apibendrinti dviejose Inkeleso monografijose – *Becoming Modern* (Inkeles and Smith 1982 [1974]) ir *Exploring Individual Modernity* (Inkeles 1983).

1962 m. modernizacijos teorija buvo gyvavusi jau dešimt metų (žr. Harrison 1997 [1988]; 8–9; Norkus 2008; 74). Per tą laiką išryškėjo dvi pagrindinės jos kryptys. Pirmosios krypties atveju pagrindinis dėmesys buvo skiriamas socialiniam modernizacijos lygmeniui: gilinamasi į modernių institucijų, pirmiausia ekonominių ir politinių, formavimosi problemas besivystančiose trečiojo pasaulio šalyse (Hoselitz 1961 [1952]; Levy 1952; Rostow 1977 [1960]; Lipset 1960 [1959]). Antrosios krypties atveju buvo koncentruojamasi į psichologinio ir kultūrinio modernizacijos lygmenų analizę: siekiama nustatyti psichologinius modernios asmenybės bruožus, jai būdingas vertybes ir jų susiformavimo sąlygas (Lerner 1965 [1958]; McClelland 1961). Pirmosios krypties darbus galima sąlyginai įvardyti *socialine modernizacijos teorija*, o antrosios – *socialine-psichologine teorija*.

Inkeleso darbai priskirtini socialinei-psichologinei modernizacijos teorijai. Jų centre – *modernus žmogus*. Amerikiečių sociologas siekė nustatyti, kokios psichologinės savybės būdingos moderniam žmogui ir kokių pagrindų jos susiformuoja. Inkelesas įvardija devynias *modernaus žmogaus* savybes: 1) atvirumas naujoms patirtims, naujovėms ir pokyčiams; 2) domėjimasis viešojo gyvenimo klausimais suvokiant, kad jų atžvilgiu gali egzistuoti nuomonių įvairovė, ir neskubant nuomonių vertinti pagal jų turėtojų socialinę padėtį (pavyzdžiui, kad aukščiau socialinėje hierarchijoje stovintis būtinai yra teisesnis, o žemiau – neteisesnis); 3) orientacija į dabartį ar ateitį, o ne praeitį; 4) planavimas; 5) veiksmingumas, suprantamas kaip įsitikinimas, „jog žmogus didžiaja dalimi gali išmokti valdyti savo aplinką tam, kad įgyvendintų savo sumanymus ir tikslus, o ne būtų visiškai tos aplinkos valdomas“; 6) tikėjimas pasaulio ir visuomenės apskaičiuojamumu ir nuspėjamumu; 7) kitų žmonių orumo pripažinimas ir pagarbos jiems jautimas; 8) pasitikėjimas mokslu ir technika; 9) vadovavimasis paskirstomojo teisingumo principu – kad turi būti atlyginama pagal nuopelnus, o ne priklausomai nuo valdžios malonės ar turimo socialinio statuso (Inkeles 1966; 141–144).

Inkeleso teigimu, minėtos *modernaus žmogaus* savybės nėra įgimtos. Jos susiformuoja arba pirminės, arba antrinės socializacijos metu. Pirmuoju atveju jos išugdomos šeimos aplinkoje, o antruoju atveju susiformuoja gyvenant mieste, lankant mokyklą, skaitant spaudą ir klausantis radijo, dirbant fabrike ir dalyvaujant politikoje (Inkeles 1966; 139). Vis dėlto amerikiečių sociologas mano, kad šeimai modernizacijos studijose teikiama pernelyg didelė reikšmė:

Mano duomenų aiškinimas leidžia daryti prielaidą, kad šeimos patiria sėkmę suteikdamos palikuonims socioekonominio statuso charakteristikas, o ne perduodamos jiems iš anksto nulemtų asmeninių savybių rinkinį. <...> Apibendrinant atrodo, kad nors namų aplinka yra reikšminga, tačiau ji gali būti mažiau svarbus veiksnys nei manė daugelis. (Inkeles 1983; 17)

Jis pirmenybę teikia antrinei socializacijai ir jos veiksniams.

Inkeleso nurodyti antrinės socializacijos veiksniai – urbanizacija, švietimas, žiniasklaida, industrializacija ir politizacija – nebuvo jokia naujiena platesniame modernizacijos teorijos kontekste. Ir kiti tyrinėtojai juos, paimtus pavieniui ar visus kartu, įvardydavo kaip svarbias individus ir visuomenės modernizuojančias jėgas. Nuo tų tyrinėtojų Inkelesas skiriasi tuo, kad savaip apibrėžia šių veiksnių poveikį formuojant *modernųjį žmogų*. Pavyzdžiui, vienas pirmųjų socialinės-psichologinės modernizacijos teoretikų Danielis Lerneris lemiamą socialine modernios asmenybės susiformavimo sąlyga laiko žiniasklaidos (spaudos, radijo, filmų) naudojimą, o urbanizaciją, kuriai priskiria ne tik gyventojų gausėjimą miestuose, bet ir industrializaciją bei švietimą, laiko tik būtinomis modernios viešosios komunikacijos sistemos susikūrimo sąlygomis. Žiniasklaidos naudojimas, jo teigimu, leidžia individams įgyti ir plėtoti *psichinį mobilumą* (angl. *psychic mobility*) – pagrindinį modernios asmenybės bruožą, – kuris apibrėžiamas kaip gebėjimas save išsivaizduoti kitų žmonių vietoje. O politizacija – domėjimasis politika ir aktyvus dalyvavimas joje – traktuojama ne kaip dar vienas psichinio mobilumo determinantas, bet kaip jo pasekmė. Lerneris rašo: „Asmuo aktyviai išsitraukia į politiką išmokdamas „turėti nuomonę“ <...> (Lerner 1965 [1958]; 71). O „turėti nuomonę“ išmokstama, kai pradedama

sugebėti save įsivaizduoti kito, konkrečiai, atsakingas politines pareigas einančio asmens, vietoje. Kitaip nei Lerneris, visus *modernaus žmogaus* determinantus – urbanizaciją, švietimą, žiniasklaidą, industrializaciją ir politizaciją – Inkelesas laiko tiesioginiais³. Pasak jo, kiekvienas iš jų tiesiogiai prisideda prie modernios asmenybės formavimosi, tačiau nevienodu laipsniu. Didžiausią galią Inkelesas priskiria industrializacijai, ar darbai fabrike:

Savo modernaus žmogaus koncepciją išvedėme, viena vertus, iš elgesio formų, kurios, mūsų požiūriu, greičiausiai buvo įdiegtos darbo metu fabrike, kurį laikėme esant tipiniu modernios civilizacijos institucinės struktūros įsikūnijimu, ir, antra vertus, iš savybių, kurios, mūsų vertinimu, bendrai reikalingos, kad galėtum atlikti įvairius vaidmenis, būtinus didelės šiuolaikinės urbanistinės–industrinės visuomenės funkcionavimui, pavyzdžiui, besimokančiojo, piliečio, auditorijos, gamintojo, vartotojo ir šeimos nario. (Inkeles and Smith 1982 [1974]; 5)

Pirmenybės teikimas darbai fabrike atspindėjo ir minėto projekto šūkyje: „Fabrikas gali būti mokykla – modernizacijos mokykla“ (Inkeles 1969; 213).

Kavolio pažintis su Inkelesu prasidėjo ne nuo pastarojo modernizacijos teorijos. Lietuvių išėvių sociologas turėjo progos pasigilinti į Inkeleso nacionalinio charakterio tyrimų metodologijos subtilybes studijuodamas Harvardo universitete XX a. šeštajame dešimtmetyje ir rengdamas seminarinį darbą „Nacionalinis charakteris ir imigrantų asimiliacija“ (angl. *National Character and Immigrant Assimilation*) (Kavolis 1954)⁴. Inkelesas taip pat vadovavo Kavolio daktaro disertacijos „Totalitarinės socializacijos nesėkmės: teoriškai orientuota Rytų Vokietijos socializacijos sistemos atvejo studija“ (angl. *The Failures of Totalitarian Socialization: A Theoretically Oriented Case Study of the East German Socialization System*; Kavolis 1960) rengimui⁵.

Kavolis Inkeleso modernizacijos teoriją, kuri buvo skirta gilintis į socialinę-psichologinę besivystančių šalių dinamiką, pasitelkia analizuodamas išsivysčiusias Vakarų šalių visuomenes, kurios šioje teorijoje laikomos visiškai modernizuotomis ir sektinu pavyzdžiu dar tik modernizacijos keliu žengiančioms šalims. Pasirodė, kad Vakarų šalių individų asmenybės ne visai atitinka Inkeleso išskirtuosius *modernaus žmogaus* bruožus, nors, vadovaujantis amerikiečių sociologo logika, turėjo atitikti tobulai. Kavolis rašo:

Daugelyje „modernizuotų“ visuomenių tų keleto asmenybės bruožų, kuriuos akcentuoja psichologinės modernizacijos teorijos, niekada nepriėmė avangardistai rašytojai, menininkai bei daugelis išsilavinusių žmonių. Šis atvejis apima keturis iš devynių „mūsų pateikiamo šiuolaikinio žmogaus apibrėžimo elementų“, pagal kuriuos Alex Inkeles nustatė ekonomiškai besivystančių nevakarietišku visuomenių modernizacijos laipsnį. Tačiau šalia planavimo ir organizavimo,

³ Būtina pažymėti, kad knygoje *Becoming Modern* Inkelesas pakoreguoja savo požiūrį į urbanizaciją. Joje įrodinėja, kad empirinių duomenų analizė iš esmės nepatvirtino hipotezės apie tai, kad gyvenimas mieste yra tiesioginis savarankiškas determinantas (Inkeles and Smith 1982 [1974]; 216–229). Amerikiečių sociologo teigimu, „miesto patirtis turi galingas netiesiogines pasekmes modernybės balams“ (ten pat; 227). Miestas turi įtakos žmogaus modernumui tik dėl savo sąsajų su kitais determinantais, – rašo Inkelesas aiškindamas, ką turi mintyje kalbėdamas apie „netiesiogines pasekmes“.

⁴ Plačiau apie tai žr. Noreika (2022; 33–35).

⁵ Pagal Kavolį (1960; iv).

veiksmingumo bei apskaičiuojamumo pojūčio, tikėjimo mokslu ir technika <...> galima pastebėti kylantį potraukį spontaniškumui, bejėgiškumo ir įvykių atsitiktinumo pojūtį, taip pat naują dėmesį mistikai. (Kavolis 1995a; 49)

Matydamas šį neatitikimą tarp Inkeleso teorijos ir faktų Kavolis nusprendžia permąstyti pastarąją ir pasiūlyti savo požiūrį į modernizaciją. Tokiu būdu jis išplėtoja savitą socialinę-psichologinę modernizacijos teoriją, kurios sudedamoji dalis yra ir jo postmodernizmo koncepcija.

Kavolis išlaiko konceptualinį Inkeleso modernizacijos teorijos karkasą. Kaip ir amerikiečių sociologas, jis išskiria tris modernizacijos proceso lygmenis – socialinį, psichologinį ir kultūrinį matmenį. Tačiau iš dalies kitaip aiškina pirmąjį ir kitų dviejų santykius su juo.

Palyginti su Inkelesu, Kavolis nurodo dvigubai daugiau procesų, sudarančių socialinį modernizacijos lygmenį. Amerikiečių sociologas mini penkis procesus (urbanizacija, švietimo prieinamumo didėjimas, masinės komunikacijos plėtra, industrializacija ir politizacija), o pasak Kavolio, socialinę modernizaciją sudaro dešimt vyksmų: biurokratizacija, sociokultūrinė diferenciacija, valdymo centralizacija, masinės visuomenės formavimasis, turto („perteklius“) gausėjimas, technikos ir mokslo pažanga, masinės informacijos priemonių išgalėjimas komunikacijos srityje, sociokultūrinio sudėtingumo didėjimas ir kaitos greitėjimas. Dalis Kavolio nurodytų plėtros krypčių turi inkliškuosius atitikmenis. Tai pasakytina apie biurokratizaciją, sociokultūrinę diferenciaciją, valdymo centralizaciją ir sociokultūrinio sudėtingumo didėjimą. Šiuos procesus galima traktuoti kaip atskirus Inkeleso industrializacijos momentus. Tokią jų traktuotę įgalina tai, kad kalbėdamas apie darbą fabrike kaip modernizacijos veiksnį amerikiečių sociologas pabrėžia ne jų turinį (žinias ir įgūdžius), bet formą – fabrike galiojančią tvarką. Inkelesas teigia: „Racionalios organizacijos kaip slauto įtikinėtoto – ar, kaip man labiau patinka sakyti, tylaus ir nepastebimo mokytojo – savybės labiausiai atsiskleidžia tuomet, kai svarstome darbinės patirties vaidmenį formuojant modernųjį žmogų“ (Inkeles 1969; 213). Minima racionali organizacija yra ne kas kita, kaip biurokratinė organizacija. Jai būdingi tokie dalykai kaip beasmenės taisyklės ir procedūros, efektyvumo principas, planavimas, funkcijų diferenciacija ir ją lydintis struktūrinis sudėtingumas bei hierarchinė kontrolė, – tai, kas Kavolio modernizacijos koncepcijoje virsta keturiais santykinai savarankiškais procesais. Panašumas tarp abiejų mokslininkų dar labiau padidėja, kai atkreipiame dėmesį, jog „racionalios organizacijos“ plėtrą besimodernizuojančiose šalyse Inkelesas mato ne tik fabrikuose, bet ir kitose institucijose. Iš pastarųjų jis išskiria mokyklą. Pasak jo, kaip ir fabriko atveju, yra svarbiau joje galiojanti tvarka, o ne perduodamos žinios ir įgūdžiai: „Modernizuojančios pasekmės kyla ne iš mokyklinių mokymo planų, o iš neoficialios, implicitiškos ir dažnai nesąmoningos programos kaip elgiamasi su savo auklėtiniais“ (Inkeles 1969; 213). Tad kai Inkelesas kalba apie industrializaciją, mintyje turi biurokratizaciją, sudarančią pirmosios branduolį.

Kavolio ir Inkeleso nuomonių sutapimas dėl masinės komunikacijos priemonių plėtros kaip modernizuojančio veiksnio yra apgaulingas. Iš tikrųjų kiekvienas iš jų pabrėžia skirtingus šių priemonių elementus: Inkelesas – jomis perduodamą turinį (nuomones, vertybes ir elgesio modelius), o Kavolis, vadovaudamasis amerikiečių komunikacijos teoretiko Marshallo

McLuhanu principu „medija yra pranešimas“ (McLuhan 2003 [1964]; 26), – patį jų pobūdį. Lietuvių išeiivių sociologas įsitikinęs, kad ypatingą vaidmenį modernizacijos procese vaidina televizijos įsigalėjimas masinės komunikacijos srityje.

Kavolio ir Inkeleso požiūriams į kultūrinio, psichologinio ir socialinio modernizacijos lygmenų santykius bendra tai, kad jie juos aiškina kauzalistiškai: socialiniai procesai formuoja juose dalyvaujančių individų psichologines savybes bei vertybes, kurios savo ruožtu objektyvuojamos kultūrą sudarančiose simbolinėse išraiškos formose ir prasmėse. Tačiau jų pozicijos griežtai išsiskiria dėl kultūrinio ir psichologinio modernizacijos lygmenų determinuotumo laipsnio. Inkelesas mano, kad socialiniai modernizacijos procesai vienareikšmiškai apibrėžia individų asmenybes ir jų kultūrą. Pasak jo, individai į minėtus procesus reaguoja (juos vertina) išskirtinai teigiamai ir išplėtoja psichologines savybes bei vertybes, reikalingas modernioms institucijoms sėkmingai funkcionuoti ir vystytis. O Kavolis laikosi gerokai nuosaikesnės deterministinės pozicijos. Jis vadovaujasi prielaida, kad individai į socialinius modernizacijos procesus gali reaguoti ne tik teigiamai, bet ir neigiamai. Jo įsitikinimu, reagavimas vyksta emocijų lygmeniu. Koks nors socialinis procesas gali pasirodyti kaip emociškai patrauklus arba nepatrauklus. Emocinis socialinio proceso patrauklumas ar nepatrauklumas priklauso nuo to, kokių praktinių pasekmių individai iš jo laukia sau: jei naudos, tada jis atrodys priimtinas, o jei naudos nesitiki, tada – nepriimtinas. Priklausomai nuo socialinio proceso patrauklumo išsiplėtos ir atitinkamos asmenybės savybės, kurios savo ruožtu bus išreikštos kultūros kūrinuose⁶.

Teigiamos reakcijos į socialinius modernizacijos procesus atveju, – tęsia Kavolis, – susiformuos *modernistinė asmenybė ir kultūra*, o neigiamos – *antimodernistinė asmenybė ir kultūra*. Modernistinei asmenybei ir kultūrai priskiriamos tokios savybės kaip racionalumas (vadovavimasis protu, o ne jausmais), formalizmas (taisyklių taikymas pagal nustatytas instrukcijas), suprocedūrinimas (vadovavimasis nustatytomis procedūromis), ekspertinio žinojimo sureikšminimas, fragmentacija (asmenybės ir kultūros susiskaidymas į savarankiškai funkcionuojančias dalis), savikontrolė, centralizacija, autonomijos poreikis, vartotojiška orientacija, dominuojantis santykis su socialine ir gamtine aplinka („instrumentinis viešpatavimas“), jausmas, kad neegzistuoja „amžiną vertę“ turintys objektai, pirmenybės teikimas procesams, detalus neaiškumų paaiškinimas, nuolatinis eksperimentavimas (Kavolis 1970a, 1995a). O antimodernistinei asmenybei ir kultūrai, tariama, būdingos priešingos savybės: iracionalumas (emocionalumas, polinkis į mistiką, anarchišką romantizmą ir ekspresionizmą), neformalumas (nerūpestingumas, improvizacija), procedūrų nuvertinimas (suefemerinimas tokių dalykų kaip žinios, moralė ir emocijos, substanyvumo jausmo praradimas), polinkis į jungimą (ribų ištrynimasis tarp atskirų gyvenimo sferų), savikontrolės atsisakymas, decentralizacija, autonomijos atsisakymas ir eksperimentavimas su įvairiomis bendruomenėmis, beprasmiškumo jausmas, bejėgiškumo nuotaika, poreikis gaminti „amžiną vertę“ turinčius objektus, nekintančių referencijos taškų poreikis, paprastumo poreikis, archajiškumo pabrėžimas (Kavolis 1970a, 1995a).

⁶ Plačiau apie kavolišką socialinio determinizmo koncepciją bei jai būdingas problemas žr. Noreika (2011).

Būtina pasakyti, kad socialinio, psichologinio ir kultūrinio modernizacijos lygmenų santykius Kavolis analizuoja labai diferencijuotai. Kiekvieną minėtą modernistinę ir antimodernistinę asmenybės ir kultūros savybę jis siekia susieti su konkrečiu socialiniu modernizacijos procesu ir konkrečia emocine reakcija į jį. Pavyzdžiui, lietuvių išeivių sociologas teigia, kad modernistinei asmenybei ir kultūrai būdingas racionalumas susiformuoja individams emociškai pritariant biurokratizacijai, o antimodernistinei asmenybei ir kultūrai persmelkęs iracionalumas – nepritariant šiam procesui.

Kavolis iškelia mintį, kad modernizaciją išgyvenančioje visuomenėje gali atsirasti ir tokių individų bei jų grupių, kurie gali vieniems socialiniams modernizacijos procesams pritarti, o kitiems nepritarti. Taip atsitikus, tokių individų asmenybė bei kultūra nebus nei visiškai modernistinė, nei visiškai antimodernistinė, o mišraus pobūdžio. Tokio tipo asmenybėje ir kultūroje modernistiniai elementai koegzistuos kartu su antimodernistiniais elementais. Būtent tokią asmenybę ir kultūrą Kavolis ir įvardija *postmodernistine*.

Vietoj gremėzdiškų konceptualinių konstrukcijų, skirtų įvardyti psichologinių ir kultūrinių reakcijų į socialinius modernizacijos procesus tipus, Kavolis vartoja ir gerokai elegantiškesnes sąvokas: vietoj „modernistinė asmenybė ir kultūra“ – „modernizmas“, vietoj „antimodernistinė asmenybė ir kultūra“ – „antimodernizmas“, o vietoj „postmodernistinė asmenybė ir kultūra“ – „postmodernizmas“.

Kavolio požiūris į psichologines ir kultūrinės modernizacijos pasekmes Inkelesui neprasprūsta pro akis (Inkeles and Smith 1982 [1974]; 365). Tačiau pastarasis jį įvertina ne visai adekvačiai. Kavolio straipsnyje „Post-Modern Man“ (Kavolis 1970a) amerikiečių sociologas išvelgia ginamą „plačiai paplitusią prielaidą, jog kai žmonės susiduria su industrine tvarka, dažniausias atsakas – prieš ją nukreipta reakcija, sukurianti asmenybės stilių, prieštaraujantį pagrindiniams tos tvarkos momentams“ (Inkeles and Smith 1982 [1974]; 10). Deja, vedamas optimistinio įsitikinimo, kad modernizacija jos veikiamiems individams teikia vien tik naudą ir dėl to ji jiems yra visiškai priimtina, Inkelesas nesugebėjo įvertinti, kad minėtame straipsnyje kalbama ne apie reakcijų dažnumą, bet apie galimus jų tipus ir šių atspindžius asmenybėje bei kultūroje.

Inkelesas ilgai ignoravo tas XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje Vakarų visuomenėse išplitusias asmenybės ir kultūros ypatybes, kurių, pagal jo modernizacijos teoriją, jose kaip labiausiai modernizuotose visuomenėse neturėjo būti. Galiausiai 1983 m. pasirodžiusioje knygoje *Exploring Individual Modernity* jis nusprendžia išdėstyti savo požiūrį į jas. Joje pripažįstama, jog, taip, tikrai, tarp kai kurių Vakarų visuomenių socialinių grupių narių yra plačiai paplitusios psichologinės savybės, kurios taip skiriasi nuo modernaus žmogaus ypatybių, „kad jas būtų galima tiksliau apibūdinti kaip antimodernias“ (Inkeles 1983; 315), ir kurių paplitimo mastas kelia grėsmę visam modernizacijos procesui šiose visuomenėse: orientacija į pasyvius, o ne aktyvius vaidmenis, asmeninės autonomijos atsisakymas vardan kolektyvinės kontrolės, nepasitikėjimas daugeliu mokslo formų, mistinių išgyvenimų siekimas, nuobodulio sklaidymas pasitelkus narkotikus ar prievartą, priešiškus bet kokiai drausmei, netikėjimas asmeninio ar socialinio planavimo nauda (ten pat; 314–315). Laikomasi nuostatos, kad aptariamoms psicholo-

ginės savybės yra ne pabiros, bet sudaro sąryšingą darinį, pasak Inkeleso, *sindromą*, – *postmodernų žmogų*. Nepaisant šių savybių pripažinimo, ir toliau atkakliai ginamas optimistinis požiūris į modernizaciją. Teigiama, kad postmoderniam žmogui būdingos savybės niekaip nesusijusios su socialiniais modernizacijos procesais. Esą jos yra sąlygotos kito proceso – besiformuojančios postindustrinės visuomenės:

Remiantis principu, kad kiekvienai socioekonominio vystymosi pakopai egzistuoja būdingas žmogaus tipas, postindustrinė visuomenė turi skaitytis su postmoderniu žmogumi. Šitaip mes įžengiame į visiškai naują tarpusavio ryšių tarp asmenybės ir socialinės struktūros epochą. (Inkeles 1983; 306)

Inkeleso postmodernaus žmogaus savybių apibūdinimą kaip antimodernių Kavolis laiko tipiniu postmodernizmo ir antimodernizmo sąvokų painiojimo pavyzdžiu (Kavolis 1995a; 164–165). Pasak jo, postmodernizmas tik iš dalies sutampa su antimodernizmu. Kaip minėta, Kavolio teigimu, postmodernistinėje asmenybėje ir kultūroje galima atrasti ne tik antimodernistinių, bet ir modernistinių elementų.

Traktuodamas postmodernizmą ne kaip visišką modernizmo priešingybę, bet kaip dalinę jo tąsą Kavolis anticipoja tokių teoretikų kaip Lyotard'o, amerikiečių filosofo Fredrico Jamesono ir Welscho poziciją postmodernizmo ir modernizmo santykių atžvilgiu. Atsakydami kritikams, teigiantiems, jog nepagrįsta kalbėti apie postmodernizmą kaip savitą epochą, nes dalykai, kurie priskiriami postmodernizmui, jau egzistavo modernizme, šie teoretikai įrodinėja, kad postmodernizmas nereiškia visiško naujumo lyginant su modernizmu: pirmasis yra antrojo ir tąsa, ir pertrūkis. Pertrūkis tarp dviejų epochų Lyotard'ui žymi pasitikėjimo *metapasakojimais*, kuriais buvo grindžiamas žinojimas ir visuomenės pertvarkymo projektai, žlugimas (Lyotard 1993 [1979]; 5–9), o tąsa – praeities dalykų kartojimas ir citavimas, ypač matomas architektūroje (Lyotard 1995 [1988]; 45–46). Jamesonas postmodernizmo ir modernizmo santykius apibrėžia pasiremdamas bendruoju istoriosofiniu principu, pagal kurį:

<...> radikalūs lūžiai tarp dviejų periodų paprastai nevisiškai pakeičia turinį, bet greičiau perstruktūruoja jau esamus elementus; bruožai, kurie ankstesniame periode ar ankstesnėje sistemoje buvo pavaldūs, dabar tampa dominuojantys, o bruožai, kurie dominavo, tampa antraeiliais. (Jameson 1995 [1983]; 69)

Geriausias tokio perstruktūravimo pavyzdys modernizmo ir postmodernizmo atveju jam yra avangardinis menas: modernizmo laikotarpiu jis buvo marginalus ir opozicinis reiškinys, o postmodernizme tampa svarbiausiu ir visuotinai priimtiniu dalyku (Jameson 1995 [1983]; 69–70). Welschas, svarstydamas apie postmodernizmo ir modernizmo santykius, daro skirtumą tarp *naujųjų laikų modernybės* ir *XX amžiaus modernybės* (Welsch 2004 [2002]; 129–157). Pirmajai priskiria tokius bruožus kaip *vieninteliškumas* ir *universalumas*, o antrajai – *daugybingumas* ir *dalinumas*. Postmodernizmas, vokiečių filosofo patikinimu, sietinas su XX a. modernybe: „postmodernybė iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip XX a. radikaloji modernybė“ (Welsch 2004 [2002]; 155). Kaip ir pastarojoje, jame atsakoma užmojo vienu vieninteliu universaliai galiojančiu būdu aprėpti tikrovės visumą ir laikomasi nuostatos, kad daugybė skirtingų pažinimo būdų

mums atveria tik atskiras tikrovės sritis ar fragmentus. Galiausiai pažinimo būdų pliuralizmas sąlygoja ir pačios tikrovės pliuralistinį pobūdį – suprask, atskiri jos fragmentai nesusidėlioja į vieną logiškai darnią visumą.

Kavolis anticipuoja ir dar vieną poziciją, išryškėjusią vėlesniuose, XX a. aštuntojo–devintojo dešimtmečių, debatuose dėl postmodernizmo, – būtent, postmodernizmą sieti tik su kultūriniais, o ne ir su socialiniais pokyčiais. Kavolio atveju modernizmas, antimodernizmas ir postmodernizmas nesiejami su jokiais socialinių modernizacijos procesų fazėmis ar pakopomis. Vadinas, daroma prielaida, kad kiekvieno psichologinės ir kultūrinės reakcijos tipo atveju socialiniai procesai yra vienodi ir niekaip šių tipų papildomai neapibrėžia. Išimtį sudaro globali neigiama visuomenės antimodernistinė reakcija į minėtus procesus. Tokiu atveju socialiniai procesai, negavę būtinos psichologinės paramos iš visuomenės, nutrūksta, o kartu su jais pasibaigia ir visa modernizacija. Iš to kyla, kad postmodernizmas, kaip ir modernizmas bei antimodernizmas, yra visiškai psichologinė ir kultūrinė kategorija.

Iš jau paminėtų postmodernizmo teoretikų panašios į kavoliškąją pozicijos laikosi Lyotard'as ir Welschas. Jie postmodernizmą traktuoja kaip kultūrinį reiškinį; nors pirmasis pripažįsta, kad postmodernizmas koreliuoja su socialiniais pokyčiais, su postindustrine visuomene ir yra jų veikiamas, tačiau, nepaisant to, skirtį tarp jų išlaiko⁷. O Jamesonas postmodernizmą apibrėžia kaip socialinį ir kultūrinį reiškinį. Turėdamas mintyje postmodernizmą, Jamesonas rašo:

Jis yra, bent jau mano vartosenoje, periodizuojanti sąvoka, kurios funkcija yra susieti naujų bruožų pasirodymą kultūroje su naujo tipo socialinio gyvenimo ir naujos ekonominės tvarkos pasirodymu – kas dažnai eufemistiškai vadinama modernizacija, postindustrine ar vartotojų visuomene, informacijos ar reginių visuomene, ar multinacionaliniu kapitalizmu. (Jameson 1995 [1983]; 57)

Galima aplenkia laiką imdamasis svarstyti postmodernizmo sąryšingumo problemą. Besiskleidžiančiuose postmodernistiniuose reiškinuose lietuvių išeivių sociologas regi du jų integravimosi būdus: vieną – kai modernistiniai ir antimodernistiniai elementai tiesiog koegzistuoja asmenybėje ir kultūroje griežtai izoliavęsi vieni nuo kitų, kaip kad koliažo principu sukurtuose meno kūriniuose; antrą – kai šie elementai aktyviai tarpusavyje sąveikauja, tačiau nesusilieja į viena, bet išlaiko savo tapatumą. Antruoju būdu integruotai asmenybei ir kultūrai būdinga tai, ką Kavolis pasako apie „kompleksiškai sustruktūrintą asmenybę“:

Kompleksiškai sustruktūrinta asmenybė yra tokia, kurios funkcijos ir komponentai psichikoje aiškiai atsiskyrę, be perstojo vienas kitą skatindami nuolat vienas kitam suteikia energijos ir intensyviai veikia įvairiausiose nenuspėjamosiose kombinacijose. Šie komponentai negali nei vienas su kitu susiliesti, nei egzistuoti atskirai vienas nuo kito. (Kavolis 1995a; 61)

Antrąjį integravimosi būdą Kavolis mano esant pranašesnę už pirmąjį.

⁷ Šiame kontekste ypač iškalbinga Lyotard'o *Postmodernaus būvio* darbinės hipotezės formuluotė. Jis sako: „Darbinė hipotezė tokia: žinojimo būklė [pranc. – *statut du savoir*] keičiasi tada, kai visuomenės įžengia į vadinamąjį postindustrinį, o kultūros – į vadinamąjį postmodernųjį amžių“ (Lyotard 1993 [1979]; 10).

Sąryšingumą, nebūtinai loginį, Kavolis laiko būtina bet kokios asmenybės ar kultūros sėkmingo funkcionavimo bei išlikimo sąlyga. Todėl galima daryti išvadą, kad jis neigiamai vertintų postmodernizmo teorijas, pabrėžiančias radikalų postmodernizmą sudarančių elementų heterogeniškumą ir dėl to negalimumą juos integruoti į vieną daugiau ar mažiau rišlią visumą. Bene ryškiausiai tokių požiūrį reprezentuoja Lyotard'as. Iš prielaidos, jog „bendrai paėmus universalios skirtingų žanrų vertinimo taisyklės neegzistuoja“ (Lyotard 1988 [1983]; xi), jis padaro išvadą, kad neprievartinis visuotinis sutarimas dėl kokių nors dalykų visuomenėje yra negalimas ir vietoj jo egzistuoja nebendramačių diskursų ir požiūrių įvairovė. O tokios postmodernizmo teorijos kaip Welscho sulauktų Kavolio pritarimo. Mat vokiečių filosofas, gindamas įvairovės, jo įvardijamos *daugybingumu*, teisę egzistuoti, neišsižada ir visumos idėjos. Jis plėtoja tokią postmodernistinę visumos sampratą, kurioje dalys, būdamos tarpusavyje susijusios, kartu išlaiko ir savo savitumą, – kaip kad kavoliški modernistiniai ir antimodernistiniai elementai, negalintys „nei vienas su kitu susilieti, nei egzistuoti atskirai vienas nuo kito“.

Tai, ką iki šiol išsiaiškinome apie kavoliškąją postmodernizmo koncepciją, anaip tol neišsemia viso jos turinio. Papildomų įžvalgų šiuo klausimu mums gali suteikti gilinimasis į tai, kaip joje apibrėžiama postmodernizmo vieta psichologinės ir kultūrinės modernizacijos procese.

Postmodernizmo chronotopas

Siekiant kuo adekvačiau rekonstruoti Kavolio požiūrį, kokią vietą psichologinės ir kultūrinės modernizacijos procese užima postmodernizmas, būtina aptarti dar vieną asmenybės ir kultūros tipą, be kurio, lietuvių išeiivių sociologo įsitikinimu, neišsivaizduojamas minėtas procesas, – tai *archajinę asmenybę ir kultūrą, ar archaizmą*.

Kavoliška archajinė asmenybė ir kultūra yra tas pat, kas modernizacijos teorijoje įvardijama *tradicine asmenybe ir kultūra*. O šios, kaip taikliai nurodo britų sociologas Davidas Harrisonas (1997 [1988]; 30) ir Zenonas Norkus (2008; 76), didžiosios tyrinėtojų apibūdinamos kaip kliuviniai sėkmingai modernizacijai ir dėl to kaip jai vykstant įveiktini dalykai. Mūsų svarstymų kontekste svarbus autorius Inkelesas priklauso tai mažumai tyrinėtojų, kurie taip kritiškai nevertina tradicinės asmenybės ir kultūros. Jis mano, kad daugeliu atžvilgių jos nėra nesuderinamos su modernizacija: „Iš tikrųjų, individuali modernybė randama greta daugelio orientacijų ir elgesio būdų, kuriuos kai kurie analitikai laiko esant tradicionalizmo dalimi, ir, matyt, dera su jais“ (Inkeles 1983; 23).

Kavolis žengia dar toliau nei Inkelesas ir laiko, kad archaizmas yra sudedamoji psichologinės ir kultūrinės modernizacijos dalis. Lietuvių išeiivių sociologo įsitikinimu, modernizacijoje archaizmas vaidina dvejopą vaidmenį: viena vertus, jis yra tai, kas vykstant modernizacijai yra įveikiama, ir, antra vertus, tai, kas vėl išnyra. Siekdamas paaiškinti, kas turima mintyje, Kavolis teigia, kad archaizmą sudaro organiškai viena su kita susilieusių modernistinių ir antimodernistinių savybių poros: racionalumas ir iracionalumas, formalizmas ir neformalumas, suprocedūrinimas ir procedūrų nuvertinimas, fragmentacija ir polinkis į jungimą ir t. t., ir t. t. Prasidėjus socialiniams modernizacijos procesams ir vienokiu ar kitokiu būdu (teigiamai

ar neigiamai) emociškai reaguojant į juos, minėtos poros išsiskaido į modernistines ir anti-modernistines savybes. O archaizmo atgijimas vykstant modernizacijai yra ne kas kita, kaip organiškai išsiskaidžiusių modernistinių ir antimodernistinių savybių pakartotinis susijungimas į nedalomus vienetus.

Postmodernizmo santykius su modernizmu, antimodernizmu ir archaizmu, nuo kurių priklauso jo vieta psichologinės ir kultūrinės modernizacijos procese, Kavolis apibrėžia trejopai. Pirma, postmodernizmas yra tuo pat metu su jais išsiskleidžiantis reiškiny. Antra, postmodernizmas pasirodo tam tikru konkrečiu tik jam būdingu modernizacijos momentu. Trečia, postmodernizmas, kaip ir kiti asmenybės ir kultūros variantai, yra nekintama modernizacijos plotmė.

Postmodernizmo, kaip vienalaikio su kitais asmenybės ir kultūros tipais, susiformavimo galimybė grindžiama tuo, kad besimodernizuojančią visuomenę sudaro pačios įvairiausios socialinės grupės, ir reakcijos į vykstančius procesus gali labai įvairuoti. Tarp jų gali atsirasti ir tokių grupių, kurioms vieni procesai gali pasirodyti priimtini, o kiti – ne, ir dėl to jų nariams išsiplėtęs postmodernistinio tipo asmenybės bei kultūra. Kavolis rašo:

Kadangi iš vieno socialinės kaitos tendencijų žmogus gali turėti naudos (arba jos tikėtis), o iš kitų – ne, tai turėtų būti įmanoma psichologiškai „priimti“ vienas ir „atmesti“ kitas savo laikmečio kaitos kryptis. Tai leidžia paaiškinti, kodėl modernistiniai ir antimodernistiniai bruožai susimaišo tose pačiose asmenybės ar dalinėse kultūrose (*subcultures*). (Kavolis 1995b; 101)

Aiškindamas postmodernizmo kaip atskiros modernizacijos fazės sampratą Kavolis pasitelkia amerikiečių sociologų Talcotto Parsonso ir Roberto Freedo Baleso *fazinės-ciklinės raidos modelį* (Parsons and Bales 1953). Vadovaujantis šia teorija, per visą savo egzistavimo laikotarpį sistema ar jos posistemė privalo spręsti keturias problemas – *adaptacijos* (pritaikymo prie išorinės aplinkos), savo *struktūros reorganizacijos* (kad galėtų pasiekti išsikeltus tikslus), *integracijos* (sistema privalo koordinuoti savo elementų tarpusavio santykius) bei *latentiškumo* (sistema privalo palaikyti tiek individų motyvaciją, tiek su ja susijusius kultūrinius modelius) problemą. Kadangi paprastai sistema neturi tiek išteklių, kad vienu metu galėtų spręsti visas keturias problemas, tai ji jas sprendžia paeiliui.

Remdamasis minėtu modeliu, psichologinės ir kultūrinės modernizacijos raidą Kavolis aiškina taip. Prieš prasidedant socialinei modernizacijai asmenybės ir kultūra yra santykinės rimties būsenos ir savo pobūdžiu yra archajinės. Prasidėję socialiniai procesai šią santykinės rimties būseną sutrikdo ir asmenybės bei kultūra pradeda kisti. Pirmojoje fazėje asmenybės ir kultūra į socialinę modernizaciją reaguoja emociškai teigiamai. Dėl to jose antimodernistinės savybės nnyksta ir pasilieka tik modernistinės ypatybės. Antrojoje fazėje į socialinę modernizaciją pradeda reaguoti neigiamai ir asmenybės bei kultūros savybės iš modernistinių pasikeičia į antimodernistines. Trečiojoje fazėje į vykstančius socialinius procesus reaguojama diferencijuotai ir susiformuoja postmodernistinė asmenybės ir kultūra. Postmodernistinė asmenybės ir kultūra susiduria su didelėmis integracijos problemomis. Nepavykus jų sėkmingai išspręsti – modernistines ir antimodernistines savybes taip susieti, kad būtų išlaikytas ir jų

atskirumas, – psichologinė ir kultūrinė modernizacija pereina į paskutinę, ketvirtąją fazę, kurios metu modernistinės ir antimodernistinės savybės organiškai susilieja vienos su kitomis ir susiformuoja archajinė asmenybė ir kultūra. Asmenybėje ir kultūroje įsivyrėja santykinės ramybės būseną ir psichologinės bei kultūrinės modernizacijos ciklas pasibaigia.

Kaip matome, Kavolis aklaui neseka Parsonso ir Baleso faziniu-cikliniu modeliu. Amerikiečių sociologų modelyje struktūros reorganizacija vyksta vienoje – antrojoje – fazėje, o lietuvių išieivų mokslininko schemoje – dviejose, pirmojoje ir antrojoje. Kad Kavolio požiūris į psichologinės ir kultūrinės modernizacijos raidą visiškai atitiktų Parsonso ir Baleso modelį, ši turi būti struktūruojama taip: pirmoji, adaptacijos fazė – asmenybės ir kultūros santykinės ramybės būsenos sutrikdymas, šioms reaguojant į socialinius modernizacijos procesus; antroji, tikslo siekimo fazė – modernizmo ir antimodernizmo susiformavimas; trečioji, integracijos fazė – postmodernizmo pasirodymas; ketvirtoji, latencijos fazė – archaizmo sugrįžimas ir asmenybės bei kultūros panirimas į santykinės ramybės būseną.

Kyla klausimas: jei, kaip teigia Kavolis, antrojoje fazėje modernizmą keičia antimodernizmas, tai kokių būdu trečiojoje fazėje asmenybėje ir kultūroje atsiranda modernistiniai elementai, kartu su antimodernistiniais elementais sudarantys postmodernizmą? Kiek aiškumo suteikia Kavolio nuoroda į psichinės pilnatvės dėsni:

Bet kokių laikmečių perdėtas ar vienpusiškas vieno ar abiejų psichokultūrinių tipų – modernistinio arba antimodernistinio – patyrimas gali sukelti priešingo patyrimo poreikį. Todėl net ir kai individo socialinė padėtis nesikeičia, jis gali iš modernisto tapti antimodernistu, ir atvirksčiai, nuo to momento, kai savo įprastinės orientacijos jis nebelaiko savaime suprantamu dalyku ir pasiduoda savo vaizduotės dialektikos žaismui. (Kavolis 1995b; 101–102)

Taip išeina, kad iš modernisto virtus antimodernistu individui galiausiai pradeda trūkti modernistinių savybių ir jis jas savo asmenybėje atgaivina, tuo pat metu neišsižadėdamas ir antimodernistinių savybių, ir šitai galiausiai tampa postmodernistu ir savo postmodernistines orientacijas išreiškia kultūros kūriniuose.

Minėtas psichinės pilnatvės principas sudaro sąlygas varijuoti kavolišką psichologinės ir kultūrinės modernizacijos raidos schemą, kaip kad mokslininkas laisvai interpretuoja Parsonso ir Baleso modelį. Remiantis minėtu principu galima tarti, kad pirmoji reakcija į socialinius modernizacijos procesus nebūtinai turi būti modernistinė. Individas gali iš karto reaguoti ir antimodernistiškai. Tačiau po kiek laiko gali pajusti modernistinių savybių ilgesį ir jas susigrąžinti, neatsisakydamas ir jau turimų antimodernistinių savybių, ir taip virsti postmodernistine asmenybe su jos specifinėmis problemomis.

Parsonso ir Baleso fazinis-ciklinis modelis sudaro sąlygas Kavoliui mąstyti apie postmodernizmą savitu būdu. Didžioji dalis teoretikų, samprotaudami apie postmodernizmą, vadovojasi monistine tiesialinijine laiko samprata. Nesvarbu, ar jie postmodernizmą traktuoja kaip dalinę modernizmo tąsą, ar kaip galutinį atsisveikinimą su juo, tačiau mano, kad jis yra kartą nutikęs įvykis visuotinėje žmonijos istorijoje. Šiuo atveju ypač iškalbingas Lyotard'o pasisakymas: „Reikia pabrėžti – postmodernizmo „post-“ – reiškia paprastą eilę, diachroninę periodų seką, kur kiekvienas jų yra aiškiai identifikuojamas. „Post-“ nurodo kažkokį pasikeitimą: naują kryptį

ankstesnės atžvilgiu“ (Lyotard 1995 [1988]; 45). O Kavolis, samprotaudamas apie psichologinę ir kultūrinę modernizaciją bei postmodernizmą, vadovaujasi pliuralistine cikline laiko samprata. Pasak jo, ir modernizacija, ir postmodernizmas, kaip sudedamoji pirmosios dalis, yra ne vienetinis, kaip įsitikinę dauguma postmodernizmo teoretikų, bet daugkartinis žmonijos istorijos įvykis. Jis gali vykti atskirose visuomenėse, kultūrose ar civilizacijose, ir vykti po daugiau nei vieną kartą. Remdamasis tokiomis prielaidomis, Kavolis svarsto postmodernizmo likimą vykstant Antikos modernizacijai (Kavolis 1995b; 106–107), dabartinį pasaulio susisaistymą globaliniais tarpusavio ryšiais suvokia per postmodernizmo prizmę (Kavolis 1995c; 173–193), postmodernizmo ieško lietuvių kultūros istorijoje (Kavolis 1994 [1986]). Pastaruoju atveju jo pėdsakų aptinka ne atskirų istorinių epochų, bet konkrečių istorinių asmenybių ir judėjimų lygmeniu. Tai, ką Kavolis vadina *nepriklausomu žmogumi*, ir yra postmoderni asmenybė. Kaip ir postmodernistinei asmenybei, *nepriklausomam žmogui* būdingas atvirumas patirties ir mąstymo įvairovei. Kavolis rašo:

Iš nepriklausomųjų laukiama naujų kūrybinių impulsų, neužprogramuotos kritikos, integresnės laikysenos kovojančių ideologijų akivaizdoje, niekam nesilankstančio, niekam nepasiduodančio vienišumo. Tačiau atrodytų, kad jiems iš tikrųjų galėtų trūkti išstvermingumo, nes jų nestabilizuoja kolektyvinę nugarkaulį siūlančios organizacijos ar standartizuotos ideologijos, kurioms likdami svetimi (arba į kurias nesutildami) jie kaip tik ir yra nepriklausomi. (Kavolis 1994 [1986]; 306)

Tokiais nepriklausomais žmonėmis Kavolis laiko Antaną Strazdą, Simoną Daukantą, Joną Basanavičių, Vincą Kudirką, Juozą Tumą-Vaižgantą, Mikalojų Konstantiną Čiurlionį ir kitus.

Kavolio svarstymai apie postmodernizmo likimą Antikos ir lietuvių kultūrose išduoda ir kai ką reikšminga apie jo požiūrį į istorijos cikliškumą, o per tai – ir į modernizaciją bei postmodernizmą. Tradiciniuose cikliškumo modeliuose, pavyzdžiui, ikisokratikų kosmologijoje ar vokiečių filosofo Friedricho Nietzsche'ės *amžinojo sugrįžimo idėjoje*, pabrėžiamas neišvengiamas *to paties* kartojimasis. O savojoje Parsonso ir Baleso modelio interpretacijoje Kavolis akcentuoja galimą *ne visai to paties* kartojimąsi. Pasak jo, psichologinės ir kultūrinės modernizacijos ciklai ir fazės nebūtinai gali būti identiški, o ciklų eiga – vienoda. Antruoju atveju turima mintyje tai, kad tik prasidėjusi modernizacija gali nutrūkti ar „peršokti“ kurią nors fazę.

Galiausiai postmodernizmą traktuojant kaip nekintamą modernizacijos plotmę laikomasi nuostatos, kad atskirų individų ir jų grupių asmenybė ir kultūra turi postmodernistinį segmentą kad ir kaip skirtųsi individų reakcijos į socialinius modernizacijos procesus ar kad ir kurioje psichologinės ir kultūrinės modernizacijos fazėje asmenybė ir kultūra būtų. Tik pripažįstama, kad jo dydis jose gali įvairuoti priklausomai nuo individų reakcijų ar modernizacijos fazių. Teigiama, jog mažiausiai postmodernizmo bus perdėm modernistinėse, antimodernistinėse ar archajinėse asmenybėse bei kultūrose, o daugiausia – postmodernistinėse asmenybėse ir kultūrose. Tačiau ir pastarąsias sudarys ne tik postmodernistinės, bet ir kitų su modernizacija susijusių asmenybės ir kultūros tipų ypatybės. Visiškai postmodernistinė asmenybė ir kultūra yra ribinis, psichinės pilnatvės principo požiūriu nenormalus atvejis. Įrodinėjama, kad minėtas

principas reikalauja, kad asmenybė ir kultūra turėtų visų su modernizacija susijusių asmenybės ir kultūros tipų ypatybes:

Bet vis vien tarp šių keturių modernizacijos vyksmo plotmių [modernizmo, antimodernizmo, postmodernizmo ir archaizmo] <...> individui reikia rinktis, ir rinktis ne *arba-arba* [kursyvas Kavolio – A. N. past.], bet (kaip demokratinėje politikoje) *kiek tam ir kiek tam* [kursyvas Kavolio – A. N. past.] būdu. Vienu ar kitu atžvilgiu visiems modernizacijos vyksme atsidūrusiems reikalingos visos keturios jo plotmės. (Kavolis 1995d; 225)

Baigiant straipsnį būtina pažymėti, kad, nepaisant savo pirmeiviškumo ir originalumo, Kavolio postmodernizmo koncepcija nesulaukė deramo dėmesio. Tai aiškintina trimis priežastimis. Pirma, kaip nurodo olandų tyrinėtojas Hansas Bertensas, sociologijos srityje debatai dėl postmodernizmo ilgą laiką vyko vangiai. Pasak jo, „su keletu išimčių, socialiniai mokslai diskusiją dėl postmodernizmo ignoravo iki 1980-ųjų vidurio, kai (daugiausia britų) sociologai pradėjo žvelgti į postmodernizmą kaip kažką, kas verta rimto dėmesio“ (Bertens 1995; 201). Tarp išimčių minimas ir Kavolis, kurio straipsniai „Revolutionary Metaphors and Ambiguous Personalities“ ir „Post-Modern Man“ įvardijami kaip nusipelnantys „garbingo paminėjimo“ (Bertens 1995; 227). Tad sociologams menkai domintis postmodernizmo reiškiniu jiems nelabai rūpėjo ir tai, kas apie jį jau pasakyta.

Antra, septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje Kavoliui formuluojant pagrindines savo koncepcijos nuostatas Jungtinių Valstijų sociologai apie postmodernizmą diskutavo, kiek iš viso diskutavo, postindustrinės visuomenės teorijos kontekste. O Kavolis postmodernizmo koncepciją plėtojo, kaip parodyta šiame straipsnyje, kitame tyrimų lauke – modernizacijos teorijos terpėje. Į postindustrinės visuomenės teorijos teritoriją jis įžengia tik du kartus: straipsnyje „Alternative Postmodernity“ (Kavolis 1972) kritikuoja Bello tezę apie kultūros atsiskyrimą nuo socialinės struktūros (Bell 1970, 2003 [1976]), o straipsnyje „Notes on Post-Industrial Culture“ (Kavolis 1974) svarsto, kaip keičiasi pamatinės kultūros orientacijos, ir prognozuoja, kaip ši kaita paveiks meninę kūrybą. Subdisciplininiai ir teoriniai skirtumai galėjo lemti, kad šiuose straipsniuose dėstomos idėjos nesulaukė deramo apie postmodernizmą mąstančių postindustrinės visuomenės terminais sociologų dėmesio, o ką jau kalbėti apie kitus Kavolio straipsnius.

Tas pats pasakytina ir kalbant apie Kavolio darbų recepciją nuo devintojo dešimtmečio vidurio. Tuo metu postmodernizmo temą plėtojantiems sociologams juos atrasti galėjo sutrukdyti ne tik laiko, bet ir teorinis nuotolis. Kavolio modernizacijos teorijoje faktiškai neskiriama kiek atidesnio dėmesio populiariajai (masinei) kultūrai, kurios įsigalėjimą minėto laikotarpio sociologai laiko skiriamuoju postmodernizmo bruožu⁸. Simptomiška tai, kad devintajame–dešimtajame dešimtmetyje grįžęs prie modernizacijos temos (lietuvių sąmoningumo istorijoje ir civilizacijų studijose) Kavolis postmodernizmo apraiškų ieško ne populiariosios, bet „rimtosios“ kultūros srityje⁹.

⁸ Plačiau apie tai, kaip nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio sociologai traktavo postmodernizmo ir populiariosios kultūros santykį, žr. Bertensą (1995; 201–228).

⁹ „Rimtosios“ kultūros Kavolis jokių būdu neapriboja elitine profesionalia kultūra. Sociologo tei-

Trečia, Kavolis modernizacijos teoriją ir postmodernizmo koncepciją kaip sudedamąją pastarosios dalį plėtojo su pertrūkiu, kuris tęsėsi apytikriai nuo 1973 iki 1986 m.¹⁰, ir jai skirtų straipsnių medžiagos ilgai nesusistemino ir nepaskelbė atskira knyga, kaip įprasta Jungtinių Valstijų sociologijoje. Tai jis iš dalies padarė tik 1995 m. išleisdamas knygą *Kultūrinė psichologija* (Kavolis 1995e). Tačiau kadangi knyga pasirodė lietuvių kalba, jos poveikio laukas iš esmės apsiriboja tik lietuviškąja terpe.

Išvados

XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje Kavolis pradėjo plėtoti postmodernizmo koncepciją, kuri anticipavo vėlesniuose debatuose dėl postmodernizmo keltus klausimus ir formuluotas idėjas. Vienu atžvilgiu jo koncepcija liko iki šiol nepakartota. Iš kitų postmodernizmo teoretikų lietuvių išeičių sociologas išsiskiria tuo, kad plėtoja ciklinę postmodernizmo sampratą, kuria remiantis postmodernizmas yra ne vienkartinis, bet daugkartinis žmonijos istorijos įvykis. Jis gali nutikti kiekvieną kartą, kai kokio nors visuomenė ar kultūra išgyvena modernizacijos ciklą. Sukurti tokią sampratą Kavolį įgalino amerikiečių sociologų Parsonso ir Baleso fazinio-ciklinio sistemų raidos modelio panaudojimas apmąstant psichologinę ir kultūrinę modernizaciją, kurios sudedamąja dalimi jis laiko ir postmodernizmą.

Literatūra

- Bauer, Raymond A.; Inkeles, Alex; Kluckhohn, Clyde. 1956. *How The Soviet System Works: Cultural, Psychological, and Social Themes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674188099>
- Bell, Daniel. 1970. „The Cultural Contradictions of Capitalism“, *The Public Interest* 21: 16–43. Prieiga internetu: <https://www.nationalaffairs.com/storage/app/uploads/public/58e/1a4/afd/58e1a4afd4765592029735.pdf>
- Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, Daniel. 2003 [1976]. *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai* (vertė Daina Valentinavičienė). Vilnius: Alma littera.
- Bertens, Hans. 1995. *The Idea of the Postmodern: A History*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203359327>
- Callinicos, Alex. 1989. *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. Cambridge: Polity Press.
- Gellner, Ernest. 1993 [1992]. *Postmodernizmas, protas ir religija* (vertė Laimantas Jonušys). Vilnius: Pradai.

gimu, vienas svarbiausių „rimtosios“ kultūros bruožų – jos normatyvumas, tai yra gebėjimas reguliuoti socialinių grupių narių sąmonę ir elgesį. O būtent tai elitinė kultūra ne visada gali būti pajėgi daryti. Plačiau apie Kavolio požiūrį į kultūrą ir elitinę bei populiariąją kultūrą žr. Noreika (2015; 47–60).

¹⁰ Chronologinės ribos brėžiamos remiantis straipsnio „Literature and the Dialectics of Modernization“ (Kavolis 1973) ir knygos *Sąmoningumo trajektorijos* (Kavolis 1994 [1986]), kuriuose modernizacijos teorija naudojama eksplicitiškai ir intensyviai, pasirodymo datomis.

- Gumauskaitė, Vida. 1992. „Žvilgsnis į Michelio Foucault kūrybą“, *Metai* 9–10. Prieiga internetu: <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=16396>
- Habermas, Jürgen. 1994. „Neoconservative Cultural Criticism in the United States and West Germany“ kn. Jürgen Habermas. *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate*. Cambridge: Polity Press: 22–47.
- Harrison, David. 1997 [1988]. *The Sociology of Modernization and Development*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203359587>
- Hoselitz, Bert F. (ed.) 1961 [1952]. *The Progress of Underdeveloped Areas*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Howe, Irwing. 1959. „Mass Society and Postmodern Fiction“, *Partisan Review* 26: 420–436.
- Inkeles, Alex. 1950. *Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674498723>
- Inkeles, Alex. 1960. „Industrial Man: The Relation of Status to Experience, Perception, and Value“, *The American Journal of Sociology* 66 (1): 1–31. <https://doi.org/10.1086/222819>
- Inkeles, Alex. 1966. „The Modernization of Man“ in Myron Weiner (ed.) *Modernization: The Dynamics of Growth*. New York: Basic Books: 138–152.
- Inkeles, Alex. 1968. *Social Change in Soviet Russia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674498761>
- Inkeles, Alex. 1969. „Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries“, *The American Journal of Sociology* 75 (2): 208–225. <https://doi.org/10.1086/224767>
- Inkeles, Alex. 1983. *Exploring Individual Modernity*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/inke91084>
- Inkeles, Alex; Bauer, Raymond A. 1959. *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674498792>
- Inkeles, Alex; Smith, David H. 1982 [1974]. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674499348>
- Jameson, Fredric. 1995 [1983]. „Postmodernizmas ir vartotojų visuomenė“ (vertė Eugenijus Ališanka) kn. *Miestelėnai: miestas ir postmodernioji kultūra: kultūrologinis almanachas* (sudarė Eugenijus Ališanka). Vilnius: Taura: 55–71.
- Kavolis Vytautas. 1954. *National Character and Immigrant Assimilation*. LLTI BR, F1-7686, p. 80.
- Kavolis Vytautas. 1960. *The Failures of Totalitarian Socialization: A Theoretically-Oriented Case Study of the East German Socialization System. Thesis (Ph. D.) – Harvard University*. Dickinson College, Archives (Dickinsoniana Collection), F K21f , p. i-v+219.
- Kavolis, Vytautas. 1969. „Revolutionary Metaphors and Ambiguous Personalities: Notes Toward an Understanding of Post-Modern Revolutions“, *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 52 (4): 394–414. <https://www.jstor.org/stable/41177758>
- Kavolis, Vytautas. 1970a. „Post-Modern Man: Psychocultural Responses to Social Trends“, *Social Problems* 17 (4): 435–448. <https://doi.org/10.2307/799676>
- Kavolis, Vytautas. 1970b. „The Social Psychology of Avant-garde Cultures“, *Studies in the Twentieth Century* 6: 13–34.
- Kavolis, Vytautas. 1971. „Revisionist Ethics, Post-Conventional Moralities“, *Journal of Human Relations* 19 (4): 512–529.
- Kavolis, Vytautas. 1972. „An Alternative Postmodernity“, *Journal of Aesthetic Education* 6 (1/2): 125–137. <https://doi.org/10.2307/3331415>
- Kavolis, Vytautas. 1973. „Literature and the Dialectics of Modernization“ in Joseph P. Strelka (ed.) *Lit-*

- erary Criticism and Sociology. Yearbook of Comparative Criticism Vol. 5.* University Park and London: The Pennsylvania State University Press: 89–106.
- Kavolis, Vytautas. 1974. „Notes on Post-Industrial Culture“, *Arts in Society* 11 (3): 415–417.
- Kavolis, Vytautas. 1993a [1969]. „Prisikėlimo ir revoliucijos metaforos“ kn. *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959–1989* (sudarė Virginijus Gasiliūnas). Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla: 105–121.
- Kavolis, Vytautas. 1993b [1969]. „Neaiškumo patologijos“ kn. *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959–1989* (sudarė Virginijus Gasiliūnas). Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla: 122–129.
- Kavolis, Vytautas. 1993c [1969]. „Modernistika ir jos pagrindis: socialinio kitimo tendencijų įtaka asmenybei“ kn. *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959–1989* (sudarė Virginijus Gasiliūnas). Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla: 151–160.
- Kavolis, Vytautas. 1994 [1986]. „Sąmoningumo trajektorijos: lietuvių kultūros modernėjimo aspektai“ kn. Vytautas Kavolis. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga: 121–354.
- Kavolis, Vytautas. 1995a. „Psichokultūriniai atsakai į modernizaciją“ (vertė Rolandas Naujokaitis) kn. Vytautas Kavolis. *Kultūrinė psichologija*. Vilnius: Baltos lankos: 49–96, 165–175.
- Kavolis, Vytautas. 1995b. „Dialektinė psichologinės modernizacijos teorija“ (vertė Rolandas Naujokaitis) kn. Vytautas Kavolis. 1995. *Kultūrinė psichologija*. Vilnius: Baltos lankos: 97–108, 175–180.
- Kavolis, Vytautas. 1995c. *Civilization Analysis as a Sociology of Culture*. Lewiston, Queenston, Lampeter: The Edwin Mellen Press.
- Kavolis, Vytautas. 1995d. „Įvaizdžiai ir problemos šiandieninei kultūrai aptarti“, *Baltos lankos* 6: 220–241.
- Kavolis, Vytautas. 1995e. *Kultūrinė psichologija* (vertė Rolandas Naujokaitis). Vilnius: Baltos lankos.
- Lerner, Daniel. 1965 [1958]. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Levy, Marion J., Jr. 1952. *The Structure of Societies*. Princeton, New Jersey.: Princeton University Press.
- Liotard, Jean-François. 1988 [1983]. *The Differend: Phrases in Dispute* (translated by Georges Van den Abbeele). Manchester: Manchester University Press.
- Liotard, Jean-François. 1993 [1979]. *Postmodernus būvis* (vertė Marius Daškus). Vilnius: Baltos lankos.
- Liotard, Jean-François. 1995 [1988]. „Pastaba apie „post-“ reikšmę“ (vertė Eugenijus Ališanka) kn. *Miestelėnai: Miestas ir postmodernioji kultūra: kultūrologinis almanachas* (sudarė Eugenijus Ališanka). Vilnius: Taura: 45–48.
- Lipset, Seymour M. 1960 [1959]. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.
- McClelland, David C. 1961. *The Achieving Society*. Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand Company, Inc.
- McLuhan, Marshall. 2003 [1964]. *Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai* (vertė Daina Valentinavičienė). Vilnius: Baltos lankos.
- Mikelinskas, Jonas. 2009. „Doktrinos šešėlyje, arba Šeimininko gimimas“ kn. Jonas Mikelinskas. *Niurnbergo šešėlyje: publicistika*. Vilnius: Mintis: 14–80.
- Nekrašas, Evaldas. 1998. „Postmodernizmas ir pozityvizmas“, *Problemos* 53: 25–33. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1998.53.6905>
- Noreika, Alvydas. 2011. „Socialinio determinizmo problema Vytauto Kavolio kultūros sociologijoje“, *Athena: Filosofijos studijos* 7: 135–148.
- Noreika, Alvydas. 2015. *Kultūra ir emocijos Vytauto Kavolio sociologijoje*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Noreika, Alvydas. 2022. „Asmenybės samprata Vytauto Kavolio nacionalinio charakterio studijose“, *Logos* 110: 24–36. http://www.litlogos.eu/L110/Logos_110_024_036_Noreika.pdf
- Norkus, Zenonas. 1996. „Postmodernizmas istorikoje: retorikos tradicija ir H. White'o istoriografinio stiliaus tradicija“, *Problemos* 50: 65–80. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1996.50.6978>

- Norkus, Zenonas. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Parsons, Talcott; Bales, Robert Freed. 1953. „The Dimensions of Action-Space“ in Talcott Parsons, Robert F. Bales and Edward A. Shils. *Working Papers in the Theory of Action*. Glencoe, Illinois: The Free Press: 63–109.
- Rostow, Walt W. 1960 [1977]. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511625824>
- Rubavičius, Vytautas. 1995. „Postmodernizmas ir postkomunizmas: nubūtinamas pasaulis“ kn. *Miestelėnai: Miestas ir postmodernioji kultūra: kultūrologinis almanachas* (sudarė Eugenijus Ališanka). Vilnius: Taura: 49–54.
- Šaulauskas, Marius Povilas. 1997. „Postmoderniosios musės skrydis: sociologija ir postpozityvistinė Rorty analitika“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 1 (1): 98–107. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1997.1.6605>
- Šaulauskas, Marius Povilas. 1998. „Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2 (2): 77–94. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1998.2.6759>
- Šaulauskas, Marius Povilas. 1999. „Antrosios Lietuvos Respublikos lytys: „postmodernėjimo“ pradžios ir *culturati* baigtys“, *Problemos* 55: 23–31. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1999.55.6870>
- Šliogeris, Arvydas. 1995. „Postmodernas: Filosofinė perspektyva“ kn. Arvydas Šliogeris. *Konservatoriaus išpažintys: 1988–1994 metų tekstai*. Vilnius: Pradai: 110–115.
- Welsch, Wolfgang. 2004 [2002]. *Mūsų postmodernioji modernybė* (vertė Alfonsas Tekorius). Vilnius: Alma littera.
- Žukauskaitė, Audronė. 1998. „Dekonstrukcija, aporija ir sprendimo kritika“, *Problemos* 54: 67–81. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1998.54.6889>